

UDC 1(091):294.3

THE DHAMMAPADA IN PAVLO RITTER'S TRANSLATION

Anastasia Strelkova

DSc (Philosophy), Senior Researcher

H. S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine

4, Tryokhsviatytska Str., Kyiv, 01001, Ukraine

anastasia3141@gmail.com

The *Dhammapada* (c. 3rd century BCE) is one of the most famous texts of Pāli Buddhist canon and Buddhism in general. Its translation into the Western languages started from the middle of the 19th century: D. J. Gogerly (1840), V. Fausbøll (1855), F. Max Müller (1870). During almost two hundred years of history of the translation more than fifty English translations of this book have appeared (there are also translations into more than thirty world languages), which in their turn have already become object of special scholarship in the modern Buddhology. This paper adds to the studies of the world history of the *Dhammapada* translation a page dedicated to its first Ukrainian translation made by the famous Ukrainian scholar and one of the founders of Ukrainian Indology Pavlo Ritter (1872–1939) who has translated 44 of its 423 verses.

In this study, the first publication by Ritter of three verses from the *Dhammapada* (No. 14, No. 60 and No. 173) in his entry the “Dhammapada” in *The Granat Encyclopedic Dictionary* (1913) in Russian language are compared with their Ukrainian versions in the book *Voices of the Ancient India: Anthology of ancient Indian literature* (1982). Special attention is paid to the verse No. 173, Ukrainian and Russian semantic translations of which are different. Also the comparative analysis of a group of five verses (No. 188–192) in Ritter’s translation and translations by F. Max Müller and V. Toporov is done, along with their comparison with the Pāli original text. This excerpt deals with the term *dukkha* (“suffering”) and demonstrates the importance of understanding of the philosophical problematics of Buddhism for an adequate translation of a Buddhist text, not necessarily being a systematical doctrinal treatise.

The *Dhammapada* verses are the largest excerpt of a Buddhist text among those translated by Ritter (he has translated excerpts from the six Pāli texts – mostly from the Sutta-piṭaka, one text from Vinaya-piṭaka, only the Abhidhamma-piṭaka treatises are not represented in the anthology). It should be also noted that by the date of creation the Ritter’s translation (the first verses were published already in 1913) was considerably ahead of the first Russian translation of the *Dhammapada* by V. Toporov (1960) and could have been published a long before it, if Ritter had not become victim of the Soviet terror.

Keywords: Buddhism, Dhammapada, Dhammapada translations, *dukkha*, Pavlo Ritter, Ukrainian Buddhology, Ukrainian Indology

“ДГАММАПАДА” В ПЕРЕКЛАДІ ПАВЛА РІТТЕРА¹

А. Ю. Стрелкова

Na antalikkhe na samuddamajajhe
Na pabbatānaṃ vivaraṃ pavissa
Na vijjāṭī so jagatippadeso
Yatthaṭṭhito musseyya pārakammā. [SLTP]²
Ані в повітрі, ні в морських глибинах,
Ні в горах, ні в печерах, ні в безодні, –
Ніде нема такого місця в світі,
Де зміг би ти свій злочин приховати.

“Дгаммапада” (“Розділ про зло”, вірш № 127, пер.
П. Ріттер) [Голоси... 1982, 253]³

Na attahetu na parassa hetu
Na puttamicche na dhaṇaṃ na raṭṭhaṃ
Na iccheyya adhammena samiddhimattano
Sa sīlavā paññavā dhammiko siyā. [SLTP]
Для себе хто нічого не жада,
Не прагне, – ні синів, ані скарбів, ні влади,
Хто задля себе не шкодить іншим –
Той справді-бо розумний, добрий, чесний.

“Дгаммапада” (“Розділ про мудреців”, вірш № 84,
пер. П. Ріттер) [Голоси... 1982, 252]

Палійська “Дгаммапада” (Dhammapada) – це один із тих текстів, які є знаковими для традиції, у межах якої їх створено. Наразі йдеться про буддійську традицію, причому не лише буддійську традицію школи тхеравада⁴ (єдиної школи гінаяни, що існує дотепер), тексти якої зафіксовано насамперед у палійському каноні, а й про буддизм загалом, адже ідеї, які містяться в ній, є фундаментальними для буддійського вчення, а отже, загальнобуддійськими.

Павло Ріттер у статті “Буддизм” в “Енциклопедичному словнику Гранат” говорить про цей текст з особливою любов’ю і шаную: «...Дгаммападам – Dhammapadam, тобто “слова закону”, одна з найдавніших і найчистіших за піднесеністю і красою змісту буддійських пам’яток, у формі низки (423) віршів-афоризмів» [Ріттер 1911а, стовп. 63]⁵. Отже, “Дгаммапада” є зібранням філософських афоризмів морально-етичного характеру, згідно з традицією, виголошених самим Буддою Шак’ямуні. Її датують приблизно III ст. до н. е. Вважають, що цей текст всотав усю мудрість учення Будди, що міститься у трьох “Кошиках” канону. Тож не дивовижно, що саме ця пам’ятка буддійської літератури стала одним із перших буддійських текстів, повністю перекладених західною мовою (В. Фаусбель, 1855)⁶, а також буддійським текстом, який, напевно, має найбільшу кількість перекладів західними мовами⁷. “Дгаммапада” – один із перших буддійських текстів, перекладених, хоч і лише частково, з мови оригіналу українською мовою. Автором цього перекладу є видатний український учений, один із засновників української індології, мовознавець, літературознавець, музикознавець і музикант Павло Ріттер (1872–1939)⁸.

У часи П. Ріттера вже існував не один переклад “Дгаммапади” європейськими мовами, з яких найвідомішим і найавторитетнішим є переклад Макса Мюллера (1823–1900), перше видання якого вийшло в 1870 році, а друге – у 1881-му [The Dhammapada... 1881]. Оскільки історія перекладання “Дгаммапади” невдовзі сягне свого двохсотліття, якщо рахувати від появи її першого часткового перекладу в 1840 році, вона сама вже є об’єктом окремого дослідження (див., наприклад: [Webb 1989; Norman 1989; Friedlander 2009; Harris 2010]). Однак ця історія буде неповною без дослідження українського перекладу “Дгаммапади” Павла Ріттера. Бодай частково заповнити цю прогалину власне і є завданням цієї статті.

Точна дата, коли Ріттер почав працювати над перекладом “Дгаммапади”, нам невідома⁹, але, так чи інакше, він працював над ним у першій чверті ХХ ст., коли, з одного боку, вже існували перші ключові переклади цього тексту західними мовами¹⁰, а з іншого боку, активно створювалися нові й нові переклади. Тож Павло Ріттер був якраз на хвилі розвитку сучасної йому світової буддології.

Ріттер добре знав і викладав санскрит, а також опублікував підготовані ним викладацькі матеріали в “Записках імператорського Харківського університету” [Ріттер 1900], згодом він також видав дві книжки: “Короткий курс граматики санскриту” (1904) [Ріттер 1904] та “Санскрит” [Ріттер 1911b; 1916]. Уже під час навчання на третьому курсі Харківського університету його дослідження “Розгляд гімнів Ріг-Веди, присвячених богу Вішну”¹¹ було відзначене золотою медаллю [Антологія... 1961, 56] та дістало високу оцінку його вчителя Д. Овсянико-Куликовського, який зазначав: “Щоб написати таке дослідження, треба було мати певну очитаність у гімнах Ріг-Веди. Автор безсумнівно оволодів значною частиною цього широкоюсяжного матеріалу, розуміє його дух, уміє подужувати важкі місця... уміє також критично ставитись до тлумачень і поглядів дослідників” [Антологія... 1961, 57]¹².

У Берліні, куди Ріттер вирушив 1895 року у відрядження з метою вдосконалення знань з індійських мов та порівняльного мовознавства, упродовж чотирьох семестрів він навчався під керівництвом професорів К. Ф. Гельднера (Karl Friedrich Geldner) та Е. Зіга (Emil Sieg), займаючись не лише санскритом, а й праkritами і палі, а також вивчав літературу, створену цими мовами [Антологія... 1961, 57–58]. Отже, беручись до перекладу палійської “Дгаммапади”, Ріттер мав для цього фахову підготовку високого світового рівня: він володів усіма необхідними мовами оригіналу, знав давньоіндійську літературу, був обізнаний із тогочасним станом досліджень із цієї тематики в західному сходознавстві, а також мав доступ до видань першоджерел мовою оригіналу та їхніх перекладів кількома західними мовами (адже Ріттер знав англійську, німецьку, французьку, італійську та іспанську мови).

Найраніші відомості про переклад “Дгаммапади” Ріттером, які наразі мені вдалося знайти, це його стаття в “Енциклопедичному словнику Гранат”, де, починаючи з 1911 року, серед авторів з’являється і його прізвище. Ріттеру належить ціла низка статей, серед яких і стаття “Дгаммапада” (1913) [Ріттер 1913а, *стовп.* 260–261]¹³. Цікаво зазначити, що у виданні “Енциклопедичного словника Гранат” 1885 року у відповідному томі (том III) статті “Дгаммапада” ще не було.

Саме в цій статті натрапляємо на три вірші з “Дгаммапади” в перекладі Ріттера російською мовою [Ріттер 1913а, *стовп.* 261]. Оскільки усі три (№ 14, № 60 та № 173) входять також до антології “Голоси Стародавньої Індії”, ми маємо рідкісну нагоду порівняти україномовні та російськомовні переклади Ріттера. Наведемо їх тут поруч:

¹⁴ Як хату, що добре покрита,
дощі не заллють, не зруйнують,
Добре наставлену душу
пристрасть повік не зруйнує.
[Голоси... 1982, 251]

“если домъ хорошо покрытъ, то дождь
не пробиваетъ крыши; если душа хорошо
дисциплинирована, то желаніе не проникаетъ
въ нее” (14).

[Ріттер 1913а, *стовп.* 261]

⁶⁰ Задовга ніч для того, хто не спить,
А путь – для стомлених мандрівників.
Живуть у нескінченних муках ті,
Хто світла істини дійти не зміг.
[Голоси... 1982, 252]

“долга ночь для бодрствующаго,
дологъ путь для усталаго путника; долго
странствуютъ и переселяются безразсудныя
души, невѣдающія истиннаго закона” (47)¹⁴.

[Ріттер 1913а, *стовп.* 261]

¹⁷³ Хто лихих свої вчинки потім добром
прикриває,
Схожий на місяць, що виринув щойно
з-за хмар.

“Кто воздаетъ добромъ за зло, тотъ
блистаетъ въ этомъ мирѣ словно луна,
которую сокрыло и потомъ раскрыло облако”
(173).

[Голоси... 1982, 253]

[Ріттер 1913а, *стовп.* 261]

Український переклад – віршований, що відбиває літературний стиль оригіналу та співочу природу української мови. Російський – прозовий, що, можливо, зумовлено, зокрема, вимогами енциклопедичного жанру. Поміж численних перекладів “Дгаммапади” є і прозові, і поетичні. Зокрема, Макс Мюллер, чий переклад “Дгаммапади” (1870) став класичним, віддав перевагу прозі. Його приклад у 1960 році наслідував автор першого повного перекладу “Дгаммапади” російською В. Н. Топоров, який теж відтворив вірші прозою.

Слід зазначити, що російськомовний переклад Ріттера трьох афоризмів “Дгаммапади” має важливу особливість: він був надрукований за життя автора, а також має точну дату опублікування – 1913 рік. Для нас це є цінним свідченням того, що Ріттер почав перекладати “Дгаммападу” не пізніше початку 1910-х років.

Якщо аналізувати смисл наведених віршів, то перші два загалом відповідають одне одному, натомість переклад вірша № 173 виявляється неоднозначним¹⁵. В оригіналі він звучить так:

Yassa pāsaṃ kataṃ kammaṃ kusalena pithīyati
So imaṃ lokaṃ pabhāseti abbhā mutto’va candimā [SLTP].

Можливо, смисл цього вірша був не до кінця зрозумілий Ріттеру, або також можна припустити, що століття тому сучасники сприймали його інакше, адже наше відчуття мови невпинно змінюється, наповнюючи старі слова новими смислами та відтінками. Вислів “лихі свої вчинки... прикривати” сьогодні сприймається в сенсі “приховувати свої злочини”. Відповідно, може скластися враження, що у вірші йдеться про те, що злочинець не зможе приховати (“прикрити”) свою справжню лиху сутність, навіть попри те що “хмари” дають йому змогу тимчасово заховати її від людей. І все ж очевидно, що, готуючи українське видання, Ріттер намагався переосмислити і доопрацювати свій ранній переклад. Адже вірш № 173 в українському та російському перекладах має відмінний смисл. Російська версія має на увазі зовсім інше: зло не заплямовує людину, якщо вона відповідає на зло добром. Розбіжність очевидна, однак який із варіантів все ж ближчий до оригіналу?

Джерелом неясності в цьому вірші є переклад дієслова *pithīyati*. Це дієслово пасивного стану зі значенням “бути закритим” або “бути прихованим, накритим”¹⁶, утворене від дієслова *pidahati*, яке має значення “закривати” або “накривати”, “покривати”, “вкривати”. Макс Мюллер перекладає його англійським дієсловом *cover* (“вкривати/накривати”) в пасивній формі “are covered”:

He whose evil deeds are covered by good deeds, brightens up this world, like the moon
when freed from clouds [The Dhammapada... 1881, 47].

Однак у якому сенсі слід розуміти те, що добро “накриває” зло, чи ж зло “є накритим/накривається” добром? Кожен із віршів “Дгаммапади” відсилає до певної історії, своєрідною мораллю якої він є. Із цим віршем пов’язана оповідь про Ангулімалу (Aṅgulimāla, букв. “Гірлянда з пальців”), який ріс дуже розумною та слухняною дитиною в брагманській родині і, коли його віддали на навчання, став улюбленим учнем свого вчителя та його дружини. Однак через заздрість інші учні звели на нього наклеп і переконали вчителя в тому, що він спокусив його дружину. Розлючений учитель наказав учню принести йому подарунок – гірлянду з тисячі пальців убитих ним людей. За звичаєм той не міг не підкоритися волі вчителя і почав убивати. Коли в гірлянді було вже 999 пальців, він, побачивши власну матір, наважився вбити і її. У цей момент Будда, знаючи правду, вирішив втрутитися і з’явився перед ним у вигляді ченця. Ангулімала миттєво кинувся за ним, але, попри те що Будда йшов повільно, хоч як швидко він біг, відстань між ними не скорочувалася, й у відчаї він вигукнув, щоб той зупинився. На що Будда відповів йому, що він стоїть, а зупинитись і припинити вбивати має сам Ангулімала. Ошелешений почутим, Ангулімала попросив Будду прийняти його до себе в ченці. Він практикував із такою насагою, що став аргатом та одного разу став свідком важких пологів і зміг врятувати

жінку й немовля лише однією фразою, але просоченою істинною щирістю: “Сестро, відтоді як я народився, не пригадую, щоб колись із власної волі позбавив живу істоту життя. Силою цієї істини нехай ти одужаш і твоє немовля одужає”. Породілля та її малюк умить зцілилися, а ці його слова стали магичною формулою, що її вимовляють і сьогодні за подібних обставин, бажаючи безпечних пологів. До речі, справжнім іменем, яке дали Ангулімалі при народженні, було Агімсака (Ahimsaka) – “той, що не завдає шкоди” [Buswell, Lopez 2014, 45–46].

Ця історія проливає світло на справжній смисл вірша¹⁷. Отже, очевидно, що українська версія перекладу Ріттера є значно ближчою за смислом до ідеї, закладеної в цю притчу.

Згідно з буддиським ученням про карму, ніщо не може порушити жорсткий закон: усі наші свідомі вчинки неодмінно мають свої наслідки. Злі вчинки – погані наслідки, добрі вчинки – гарні. Отже, хоч скільки б людина вчинила хибних дій (гріхів), вона не втрачає можливості компенсувати їх відповідною кількістю правильних дій (заслуг) і в такий спосіб знищити, так би мовити, “перекрити” свою погану карму. Тож буквально цей вірш можна перекласти так: “Чиї погані вчинки *перекриваються* добрими, той подібний до місяця, що звільнився від хмар та осяває цей світ”. Той, хто розігнав свої лихі подуми і дії, як вітер хмари, хто припинив затьмарювати світ людей і свою справжню сутність злом, перевершивши минуле зло своїми теперішніми добрими справами, спроможний знов сяяти чистотою свого духу, досягти справжнього просвітлення і стати аргатом.

* * *

Наступним виданням віршів “Дгаммапади” в перекладі Ріттера, і фактично найповнішим їхнім виданням, є антологія, яку він готував за життя, але яка побачила світ лише 1982 року під назвою “Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури” [Голоси... 1982]. У виданій 1961 року в Харкові “Антології літератур Сходу” палійська література представлена лише короткими уривками з “Вогневого казання” та “Запитань Мілінди”, а вірші з “Дгаммапади” до неї не ввійшли [Антологія... 1961, 312–314]. Натомість майже половину віршів з антології 1982 року (вірші № 11–16, 51, 65, 81–84, 116, 127, 186, 209–211, 334, 336) було згодом перевидано у хрестоматії “Зарубіжна література: Матеріали до вивчення літератур зарубіжного Сходу” [Зарубіжна література... 2006, 212–213], щоправда, ім’я автора перекладу П. Ріттера зазначено лише наприкінці книжки – у змісті (с. 687).

У цій антології переклади буддиської літератури займають сторінки 249–282, тобто загалом 31 сторінку. До книжки ввійшли уривки із шести текстів палійського канону в перекладі з мови оригіналу (палі), а саме: 1) “Дгаммапада” (вибрані вірші); 2) “Суттаніпата”¹⁸ (палі Suttanipāta; назва уривка – “Розмова Будди з пастухом Джанією”); 3) “Магавагга”¹⁹ (палі Mahāvagga; назва уривка – “Вогневе казання”); 4) “Магапарініббана-сутта”²⁰ (палі Mahāparinibbāna-sutta; назви уривків – “Перебування Будди в Чунди-золотаря”, “Смерть Будди”); 5) “Книга Джатак”²¹ (палі Jātaka; назви уривків – “Як убито Сундарі”, “Про мавпячого царя”, “Про черепаху”, “Про папугу Радгу”, “Про осла в лев’ячій шкурі”, “Про лукаву дівчину”); 6) “Міліндапаньга”²² (палі Milinda-pañha; уривок, що містить бесіду про постійну тотожність).

Отже, в антології представлено лише тексти палійського канону, причому переважно із Сутта-пітаки, а також один текст із Віная-пітаки (“Магавагга”). Як бачимо, систематичні філософські трактати Абгідгамма-пітаки не представлені взагалі. Тож можна зробити висновок, що Ріттер, обираючи твори для антології, орієнтувався, як і засвідчує її назва, насамперед на “давньоіндійську літературу” як таку, не наголошуючи її філософського складника. Однак, як ми побачимо нижче на прикладі “Дгаммапади”, не враховувати його при перекладі будь-яких буддиських текстів просто неможливо, адже саме він є їхнім головним змістом.

Палійська “Дгаммапада” містить 423 вірші, об’єднані у 26 розділів. Ріттер обрав для перекладу 44 вірші із 16 розділів, тобто понад десяту частину, а саме вірші № 11–16, 41, 47, 51, 58–60, 65, 81–84, 106, 116, 123, 127, 130, 153, 154, 173, 186–192, 209–211, 273, 285–287, 334, 336, 363, 382, 383) [Голоси... 1982, 251–255]. Тобто 6 віршів (№ 11–16) із 1-го розділу “Пари” (Yamakavaggo), 1 вірш (№ 41) із 3-го розділу “Розум” (Cittavaggo), 4 вірші (№ 47, 51, 58, 59) з 4-го розділу “Квіти” (Pupphavaggo), 2 вірші (№ 60, 65) з 5-го розділу “Нерозумні” (Bālavaggo), 4 вірші (№ 81–84) з 6-го розділу “Мудреці” (Paṇḍitavaggo), 1 вірш (№ 106) з 8-го розділу “Тисяча” (Sahassavaggo), 3 вірші (№ 116, 123, 127) з 9-го розділу “Зло” (Pāravaggo), 1 вірш (№ 130) з 10-го розділу “Покарання” (Daṇḍavaggo), 2 вірші (№ 153, 154) з 11-го розділу “Старість” (Jaṅāvaggo), 1 вірш (№ 173) з 13-го розділу “Мир” (Lokavaggo), 7 віршів (№ 186–192) з 14-го розділу “Просвітлений” (Buddhavaggo), 3 вірші (№ 209–211) із 16-го розділу “Любе” (Piṇavaggo), 4 вірші (№ 273, 285–287) із 20-го розділу “Шлях” (Maggavaggo), 2 вірші (№ 334, 336) із 24-го розділу “Жадання” (Taṇhāvaggo), 2 вірші (№ 363, 382) з 25-го розділу “Ченці” (Bhikkhuvaggo), 1 вірш (№ 383) з 26-го розділу “Брагмани” (Brahmaṇavaggo). Отже, саме “Дгаммапада” є буддійським текстом, якому Ріттер приділив найбільше уваги і який представлений у його перекладі найповніше, у найбільшому обсязі.

Для того щоб краще зрозуміти місце перекладу Ріттера в історії перекладів “Дгаммапади”, порівняймо переклади окремих віршів “Дгаммапади” в перекладі П. Ріттера, В. Топорова та М. Мюллера між собою та з їхнім палійським оригіналом²³.

Перше видання перекладу “Дгаммапади” М. Мюллера вийшло в 1870 р.²⁴, переклад В. Топорова – у 1960 році. Переклад Ріттера був надрукований лише 1982 року, хоча здійснений ще в першій половині ХХ ст., і, можливо, навіть у першій його чверті, і не виключено, що роботу над ним Ріттер почав ще раніше. Отже, переклад Павла Ріттера посідає проміжне положення в часі між цими двома перекладами. Що стосується перекладу В. Н. Топорова, то за радянських часів, коли буддологічні дослідження зазнавали гоніння і перекладів буддійських текстів бракувало, російськомовний переклад “Дгаммапади”, виданий ним 1960 року, став справжньою настільною книгою. Навіть сьогодні саме його переклад залишається єдиним повним перекладом, доступним у наших бібліотеках.

Для порівняння візьмемо текст одного цілісного уривка, що об’єднує у смисловий блок п’ять віршів (№ 188–192) з “Розділу про Будду (пробудженого/просвітленого)” (Buddhavaggo), у якому йдеться про важливість навернення до вчення Будди або до “трьох прихистків”, що ними є Будда, Дгарма (вчення Будди) та Сангга (громада ченців-послідовників Будди та його вчення). Адже уникнути страждань цього світу можливо, лише осягнувши його істинну природу (на яку вказують Чотири шляхетні істини, що відкрилися Будді в момент просвітлення), натомість будь-які інші засоби порятунку є тільки тимчасовою ілюзією, химерою.

Загалом, зазначимо одразу, що “Дгаммапада” є поетичним твором і переклад Ріттера чудово відбиває цю її рису, щоправда часом за рахунок незначного відходу від точного відтворення оригіналу. Натомість переклади Макса Мюллера і В. Топорова є прозовими, що надає їхнім авторам перевагу більш точного, буквального перекладу.

Переклад Павла Ріттера:

¹⁸⁸ Притулку будь-якого в горах

чи в лісах собі шукають,

В гаю, під деревом святим

залякані, нещасні люди.

¹⁸⁹ Але рятунку там нема, непевний то притулок:

Хто прихистився там, той горя й мук ще не уник.

¹⁹⁰ Хто ж навернувся до Будди

і до його закону та громади,

Хто істини його святі чотири добре усвідомив,

¹⁹¹ Що є страждання та його походження і подолання,
 То²⁵ добрий шлях з вісьмох частин,
 що знищує страждання, –
¹⁹² Ось де притулок, ось де справжнє спасіння;
 Хто захист там знайшов,
 той від страждання й мук урятувався [Голоси... 1982, 253–254].

Переклад В. Топорова:

188. Ко всякому прибежищу обращаются люди, мучимые страхом: к горам и к лесам, к деревьям в роще, к гробницам.

189. Но ведь и такое прибежище не безопасно, и такое прибежище не из лучших. Достигший такого прибежища не освобождается от всех горестей.

190. Тот же, кто нашел прибежище в Будде, в Дхамме и в Сангхе, кто владеет подлинным знанием, видит четыре благородные истины.

191. Зло, происхождение зла и преодоление зла, и благородный восьмеричный путь, ведущий к прекращению зла.

192. Вот такое прибежище безопасно, такое прибежище – лучшее. Достигший такого прибежища освобождается от всех горестей [Дхаммапада 1960, 91–92].

Переклад Макса Мюллера:

188. Men, driven by fear, go to many a refuge, to mountains and forests, to groves and sacred trees.

189. But that is not a safe refuge, that is not the best refuge; a man is not delivered from all pains after having gone to that refuge.

190. He who takes refuge with Buddha, the Law, and the Church; he who, with clear understanding, sees the four holy truths:–

191. Viz. pain, the origin of pain, the destruction of pain, and the eightfold holy way that leads to the quieting of pain;–

192. That is the safe refuge, that is the best refuge; having gone to that refuge, a man is delivered from all pain [The Dhammapada... 1881, 51–52].

Мовою палі вірш звучить так:

188 (14.10) bahū ve saraṇaṃ yanti pabbatāni vanāni ca
 ārāmarukkhacetyāni manussā bhayatajjitā.

189 (14.11) netaṃ kho saraṇaṃ khemaṃ netaṃ saraṇamuttamaṃ
 netaṃ saraṇamāgama sabbadukkhā pamuccati.

190 (14.12) yo ca buddhañca dhammañca saṅghañca saraṇaṃ gato
 cattāri ariyasaccāni sammappaññāya passati.

191 (14.13) dukkhaṃ dukkhasamuppādaṃ dukkhassa ca atikkamaṃ
 ariyañcaṭṭhaṅgikaṃ maggaṃ dukkhūpasamagāmiṇaṃ.

192 (14.14) etaṃ kho saraṇaṃ khemaṃ etaṃ saraṇamuttamaṃ
 etaṃ saraṇamāgama sabbadukkhā pamuccati [TLB].

Ключовим терміном цього уривка є *dukkha* (“страждання”), який трапляється у трьох позиціях: 1) на початку (вірш № 189), позначаючи переляканий, збентежений стан звичайної людини, яка тікає від страждань, чудово розуміючи, що, зрештою, не уникне найбільшої біди – смерті; 2) у середині (вірш № 191), де наведено перелік Чотирьох шляхетних істин, сформульованих Буддою (істина страждання, істина причини страждання, істина припинення страждання та істина про шлях до припинення страждання), які сповіщають не лише про існування страждання, а й про можливість та шлях звільнення від нього; 3) наприкінці (вірш № 192), коли, досягнувши Чотири шляхетні істини, людина досягає реального звільнення від усіх страждань – нірвани. Тож у цьому уривку *dukkha* є не просто словом, а конкретним доктринальним терміном, вбудованим у систему буддійської філософії. Це накладає обмеження і на його переклад. Зазвичай *dukkha* перекладають як “страждання”. Попри те що нерідко можна натрапити й на інші переклади: “біль”, “мучення”, “муки”,

“горе”, “невдоволення” тощо, саме в цьому контексті, як ніде інде, переклад є однозначним – “страждання”, бо цього вимагає власне обсяг цього поняття.

Класичне визначення страждання-*дуккха* (санскр. *duḥkha*, палі *dukkha*, кит. *ку 苦*, *ку*)²⁶ як змісту першої шляхетної істини сформульовано в одній із найперших проповідей Будди, яка дійшла до нас як “Сутра обертання Колеса Дгарми” (палі *Dhammacakkavattana-sutta*):

Idaṃ kho pana bhikkhave, dukkhaṃ ariyasaccaṃ: jātipi dukkhā jarāpi dukkhā vyādhipi dukkho maraṇampi dukkhaṃ appiyehi sampayogo dukkho piyehi vippayogo dukkho uuppicchaṃ na labhati tampi dukkhaṃ saṅkhittena paṇcupādānakkhandhā dukkhā [SLTP].
Тож такою, о ченці, є шляхетна істина страждання: і народження – це страждання, і старість – це страждання, і хвороба – це страждання, і смерть – це страждання, з’єднання з неприємним – це страждання, роз’єднання з приємним – це страждання, не отримувати того, чого бажаєш, – це страждання. Коротше, п’ять груп (скандг) прив’язаності – це страждання.

Отже, *dukkha* як філософсько-релігійний термін за смыслом охоплює не лише негативні психологічні переживання людини, а всю царину сансари, до якої належить узагалі все, що відбувається у світі людей²⁷, а також демонів-*асурів*, богів-*девів*, тварин, голодних духів (*према*) та мешканців пекла (*нарака*), які населяють шість її світів. Адже “п’ять скандг [прив’язаності]” – це все феноменальне (іншими словами, виявлене) буття, яке за своєю природою є *зумовленим* (*saṃskṛta*), причому зумовленим унаслідок самого факту свого існування, тому що існування як таке постає на *зумовленості* одних речей іншими. Усе ж зумовлене – страждає, адже знає впливу з боку чогось іншого, зовнішнього і тому приречене, зрештою, на мимучу загибель.

Формулюючи Чотири шляхетні істини, які побудовано довкола поняття страждання, Будда мав на увазі саме спеціалізоване розуміння страждання, про що свідчать наведені вище рядки із сутри. У буддійській спільноті це є зрозумілим усім, загальноприйнятим контекстом, однак у перекладі, при перенесенні в контекст іншої культурної традиції, цей важливий момент може непомітно вислизати з уваги перекладача, що своєю чергою може призводити до термінологічних помилок у перекладі, як-от, наприклад, у перекладі В. Топорова.

З огляду на викладене вище переклад Топорова є доволі несподіваним і дивним: незрозуміло, чим умотивований переклад у цьому контексті *dukkha* як “зло”, адже “зло” (*pāpa*) і “страждання” (*dukkha*) – це зовсім різні поняття. До того ж, наприклад, дев’ятий розділ “Дгаммапади” має назву *Pāraṇavaggo*, яку сам Топоров правильно перекладає як “Розділ про зло”. Тобто “зло” (або також “гріх”, “поганий вчинок”) – це зовсім інший термін: саме накопичення “зла” (палі/санскр. *pāpa*, кит. *е 惡*, *яп. аку*) створює погану карму. Відповідно, його антонімом є *kusala* (палі; санскр. *kuśala*, кит. *шань 善*, *яп. дзен*) – “добро” (або також “гарний вчинок”), завдяки якому накопичується добра карма. Ця антонімія дуже чітко простежується і на прикладі зазначених ієрогліфічних термінів. До речі, ця антонімічна пара вже з’являлася в цій статті раніше – у розглянутому нами вище вірші № 173. Натомість антонімом *dukkha* (“страждання”) є *sukha* (палі/санскр.; кит. *ле 樂*, *яп. раку*) – “радість”, “блаженство”, “щастя”. З іншого боку, страждання має пасивну природу: це те, чого ми зазнаємо від когось іншого або чогось зовнішнього; натомість зло має активну природу: це те, що ми робимо самі, завдаючи страждання тим, хто нас оточує. Тож у доктринальному контексті поміняти місцями ці два терміни абсолютно неможливо, так само як абсолютно неможливо поміняти місцями терміни “сила” та “енергія” в науковій літературі з фізики, хоча в художній літературі вислови “багато сили” та “багато енергії”, звісно, є синонімами.

З огляду на це найбільш вдалим слід визнати переклад Павла Ріттера: хоча він і не є послідовним у використанні терміна “страждання”, але принаймні використовує

саме його в переліку Чотирьох шляхетних істин. Відносно прийнятним є переклад Макса Мюллера (*pain*, тобто “біль”), хоча зміст поняття *dukkha* в його перекладі не виправдано звужено лише до переживання болю. Натомість із перекладом В. Топорова з огляду на зазначену вище термінологічну неточність погодитися не можна. Щоправда, не можна не зауважити одну дивну обставину, яка спливає на поверхню при ознайомленні з приміткою Топорова до цього вірша²⁸ і свідчить про те, що перекладач був свідомий проблеми, але все ж наважився на заміну. Можна навіть припустити, що на такий очевидно некоректний переклад вплинув якийсь зовнішній щодо волі перекладача, можливо ідеологічний, чинник.

Насправді, “Дгаммапада” рясно всіяна буддійською доктринальною термінологією, і не лише термін *dukkha* (“страждання”) є цікавим для дослідження. У майбутньому робота з “буддійським словником” Ріттера має стати предметом окремого дослідження.

* * *

Дослідження біографії та наукової спадщини Павла Ріттера ще далеко від свого завершення. Попереду багато роботи з рукописами та в архівах. Щодо вивчення буддологічної спадщини вченого це означає, що необхідно уточнити перелік перекладених ним текстів або уривків із них з урахуванням можливих знахідок у невивчених або ще не відомих рукописах. Наявні рукописи необхідно проаналізувати для виявлення можливих одруків та неточностей у друкованих виданнях, що передовсім стосується антології “Голоси Стародавньої Індії” (1982) і вміщеної в ній “Дгаммапади” зокрема, адже українською мовою вірші з неї було видано помертньо і Ріттер не мав можливості внести власні правки в остаточний текст книжки. До того ж, як ми мали змогу побачити на прикладі зіставлення українського перекладу Ріттера з його ж російськомовним перекладом, він переглядав та вдосконалював свої переклади, а отже, немає впевненості в тому, що підготовку антології було цілком завершено, адже робота над уточненням найскладніших місць могла ще тривати, коли трагічна смерть перекладача обірвала її.

Однак уже зараз на базі доступних у друкованій формі видань, і насамперед підготованої Ріттером за життя та виданої помертньо антології давньоіндійської літератури (“Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури”, 1982) та довідкового видання “Енциклопедичний словник Гранат”, можна говорити про те, що історія української буддології йшла в ногу зі світовою наукою. Паралельно з появою поетичних переспівів буддійських мотивів у творчості Івана Франка (який водночас захистив у Відні дисертацію “Варлаам і Йоасаф – старохристиянський духовний роман і його літературна історія”, що теж має буддологічний підтекст), спробою створення Лесею Українкою посібника зі стародавньої історії східних народів (розділ про буддизм) для своєї молодшої сестри, а також виходом академічних наукових статей В. Лесевича та інших дослідників починався надзвичайно важливий для становлення буддології в Україні та адекватної рецепції буддійських ідей в українському культурному просторі процес перекладу першоджерел із мови оригіналу, тим більше що Ріттер робив свої переклади на світовому фаховому рівні.

Крім того, що вже сказано, слід ще раз зазначити і той важливий факт, що саме український вчений-сходознавець Павло Ріттер уперше написав статтю про “Дгаммападу” для московського енциклопедичного видання (“Енциклопедичний словник Гранат”, 1913); а також те, що перший переклад “Дгаммапади” російською, здійснений В. Топоровим, побачив світ лише 1960 року²⁹, а отже, якби не російський терор щодо усього українського, що зараз перейшов у відкриту форму війни, метою якої є знищення України та українців, саме український переклад “Дгаммапади” (принаймні частковий) у складі підготованої Ріттером антології стародавньої індійської літератури мав би з’явитися набагато раніше за російський.

СКОРОЧЕННЯ

SLTP – Sri Lanka Tripitaka Project // **Barre Center for Buddhist Studies**. URL: <https://accesstoinight.org/tipitaka/sltp/> (дата звернення: 29.09.2022).

T – Taishō shinshū daizōkyō 大正新脩大藏經 // **The SAT Daizōkyō Text Database**. URL: <http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/> (дата звернення: 30.09.2022).

TLB – **Thesaurus Literaturae Buddhicae**. University of Oslo. URL: <https://www2.hf.uio.no/polyglotta/> (дата звернення: 29.09.2022).

¹ Частину матеріалів статті вперше озвучено на розширеному урочистому СХХХVIII засіданні Семінару товариства дослідників східних філософій (ТДСФ), організованому за сприяння Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України та Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, яким було відкрито Рік індологічних студій в Україні, присвячений 150-річчю від дня народження Павла Ріттера, на тему: “Актуальність інтелектуальної спадщини Павла Ріттера (1872–1939)”, 28 червня 2022 р. Відеозапис розміщено на тематичній сторінці Року Ріттера на сайті ТДСФ: www.tdsf.kiev.ua/ritter_year.php (дата звернення: 30.09.2022).

² В електронному виданні палійського канону, за яким наведено текст цього і наступного віршів “Дгаммапади” ([SLTP]), усі рядки починаються з великої літери. Водночас в іншому, цитованому нижче, виданні паралельних текстів кількома мовами оригіналу ([TLB]), усі рядки віршів “Дгаммапади” починаються з маленької літери. У тексті статті цитати залишено в редакції джерела, з якого їх узято.

³ Покликання на текст оригіналу наведено за електронним виданням [SLTP]. Однак з якого видання робив переклад П. Ріттер – мені наразі невідомо.

⁴ “Дгаммапада” є другою книгою Кхuddака-нікаї (Khuddaka-nikāya) – п’ятої частини “Кошика сутт” (Sutta-piṭaka) палійського канону.

Назву “Дгаммапада” (Dhammapada) можна перекладати по-різному: “Строфи Закону”, “Стопи Закону”, “Шлях Закону (Дгарми/Вчення)”, “Шлях чесноти” тощо. Китайці, перекладаючи на початку I тис. н. е. тексти буддійського канону китайською, обрали варіант “Строфи Дгарми/Закону”, додавши наприкінці назви слово “сутра” (經), що в китайській традиції позначало священні книги Канону, до статусу яких, очевидно, перекладачі прагнули підняти і “Слово Будди”, отже, китайська назва “Дгаммапади” звучить як “Сутра строф Закону” (法句經).

В “Енциклопедичному словнику Гранат” у статті “Буддизм” Ріттер пише, що назва “Дхаммапада” означає “слова закону” [Ріттер 1911а, *стовп.* 63], а в примітці до свого перекладу віршів “Дгаммапади” в антології “Голоси Стародавньої Індії” зазначає: “Назву цієї славетної збірки (423 строфи) можна перекласти: *слова, або шлях (пада) закону, або істини (дгамма – санскр. дгарма)*” [Голоси... 1982, 332].

⁵ З-поміж текстів, переклад уривків з яких включено Ріттером до антології “Голоси Стародавньої Індії”, лише “Дгаммапад” присвячено окрему статтю в “Енциклопедичному словнику Гранат” [Ріттер 1913а, *стовп.* 260–261]. У цьому виданні є також стаття “Джатака”, однак вона не заповнена: у ній Ріттер лише відсилає до своєї статті “Буддизм” у VII томі цього ж енциклопедичного видання.

⁶ У 1855 році вийшов повний переклад “Дгаммапади” латиною, здійснений датським ученим Віктором Фаусбелем (Victor Fausbøll, 1821–1908). Водночас перший відомий частковий переклад “Дгаммапади” (18 із 26 розділів) належить християнському місіонеру Д. Годжерлі (Daniel John Gogerly, 1792–1862) і був надрукований у журналі “The Friend” у м. Коломбо (Шрі-Ланка) дещо раніше – 1840 року (докладніше про нього див.: [Harris 2010]).

⁷ Наразі “Дгаммападу” перекладено більш як тридцятьма мовами світу. Лише англійською було здійснено понад п’ятдесят перекладів “Дгаммапади”: з палі (М. Мюллер, Т. В. Рис-Девідс, П. Л. Вайдья, С. Радгакрішнан, Нарада Тхера, Ачар’я Буддгаракіта, Верагода Сарада Тхера, Дж. Росс та М. Палігавадана, К. Р. Норман та ін.), з китайської (С. Біл, Ч. Віллемс), з тибетської (Г. Спархем).

⁸ Постає та спадщину Ріттера у своїх працях вивчали безпосередньо чи в контексті інших тем: С. І. Авербух, О. П. Баранников, Г. С. Бафталовська, О. І. Білецький [Голоси...]

1982, 17–87], С. М. Грицай [Грицай 2010; 2017], Ю. Ю. Завгородній [Завгородній 2013] (усі згадки про Ріттера, яких чимало в монографії, можна знайти в покажчику на с. 386), В. І. Кальянов, М. І. Кальянов, А. П. Ковалівський [Антологія... 1961, 55–61], Г. Кочур, Х. С. Надель та ін. Докладніше див.: [Грицай 2017, 48–49; Грицай 2010, 244–247].

Наприкінці ХХ і на початку ХХІ століття в Україні з'явилися ще два переклади “Дгаммапади” українською мовою, але їх здійснено не з мови оригіналу: М. В. Копаниці (1983 р., див.: www.dhammadownload.com/kyiv/ua/ (дата звернення: 30.09.2022)) та В. І. Перконоса (Аксіоми Будди / В. Перконос. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013, 280 с.).

⁹ Зі слів Юрія Завгороднього, який знайшов в архівах рукописну автобіографію Павла Ріттера (“*Curriculum vitae* професора Павла Григоровича Ріттера”), у цьому документі немає згадок про буддизм і про переклад ним “Дгаммапади” зокрема. Опис джерела див.: [Завгородній 2013, 341].

¹⁰ У переліку головних перекладів “Дгаммапади”, що вийшли до смерті Ріттера в 1939 році, близько двадцяти видань англійською, німецькою, французькою, італійською мовами [Дхаммапада 1960, 54–55]. Оскільки Ріттер добре володів усіма цими мовами, теоретично він міг бути ознайомлений із багатьма з них. *Прим. рецензента*: З 1928 року було встановлено новий порядок визначення способу збереження вписуваних з-за кордону книг за відділами філософії, психології, історії тощо (початок справи Академії наук), тобто станом на кінець 1920-х років будь-які видання з-за кордону не надходили.

Деякі з відомих йому перекладів Ріттер згадує у статті “Буддизм” в “Енциклопедичному словнику Гранат”, а саме: німецькі переклади А. Вебера (A. Weber, 1868) та Л. ф. Шредера (L. v. Schröder, 1892), французький переклад Фернанда Ю (F. Hù), російський переклад Н. І. Герасимова (1898, з англійського перекладу М. Мюллера) [Ріттер 1911а, *стовп.* 63–64], а в статті “Мюллер, Макс” він також згадує і про його переклад “Дгаммапади” (1870) [Ріттер 1914, *стовп.* 500–502].

¹¹ Слід зазначити, що мова Вед (ведичний санскрит) так істотно відрізняється від класичного санскриту, що дослідники схильні розглядати її як окрему – ведійську мову (наприклад, Т. Я. Єлізаренкова).

¹² Повний текст відгуку див.: [Овсяннико-Куликовский 1893, 36–37].

¹³ Безпосередньо стосуються буддійської тематики або так чи інакше пов'язані з нею низка статей, як-от: “буддизм” [Ріттер 1911а, *стовп.* 60–73], “Дгарма” (1913) [Ріттер 1913b, *стовп.* 261], “тантра”, “йога”, “ріші”, “санскрит”, “санскритська література”, “палі”, “пракрит”, “тибетська література”, “Мюллер, Макс”, “Щербатської” та ін. Перелік статей, написаних Ріттером для “Енциклопедичного словника Гранат”, див.: [Завгородній 2013, 320–322].

¹⁴ В “Енциклопедичному словнику Гранат” помилково зазначено номер вірша “№ 47”, насправді наведено вірш № 60.

¹⁵ М. Мюллер не подає приміток до цього вірша [The Dhammapada... 1881, 47], В. Топоров також цей вірш не коментує.

¹⁶ “Короткий палі-англійський словник” Буддгадatti: “*pithiyati* (api + dhā + i + ya; *pass.* of *pidahati*), to be closed, shut, or obscured” (“бути закритим, замкненим або затуленим”) [Buddhadatta 1997, 201], “*pidahati* (api + dhā + a), to shut; to close; to cover” (“замикати; закривати; накривати”) [Buddhadatta 1997, 201]. Див. докладніше про ці дієслова “Палі-англійський словник Товариства палійських текстів”, один з авторів якого, Т. В. Рис-Девідс, теж є перекладачем “Дгаммапади”: *apithiyati* (пасивна форма від *apidahati*) означає “to be obstructed, covered, barred, obscured” (“бути заблокованим, накритим/закритим, перекритим, затуленим”) [Rhys Davids 1952, Part I, 55]; так само *pithiyati* (пасивна форма від *pidahati*) означає “to be covered, obscured or obstructed” [Rhys Davids 1952, Part V, 82]; відповідно, *pidahati* має значення “to cover, to close, conceal, shut” (“накривати, закривати, приховувати, замикати”) [Rhys Davids 1952, Part V, 82]. Сам Рис-Девідс перекладає цей рядок, використовуючи переклад “cover” подібно до М. Мюллера: “he will shine in this world who covers an evil deed with a good one” [Rhys Davids 1952, Part III, 20].

¹⁷ Китайськомовна версія “Дгаммапади”, представлена в китайському каноні, теж має саме такий смисл (див.: [T: 0210.04.0562c22-26]).

¹⁸ “Суттаніпата” (палі *Suttanipāta*, “Зібрання сутт”), як і “Дгаммапада”, входить до Кхуддака-нікаї (*Khuddaka-nikāya*) – п'ятої частини “Кошика сутт” (*Sutta-piṭaka*) палійського канону. “Дгаммапада” є другою книгою Кхуддака-нікаї, а “Суттаніпата” – п'ятою.

¹⁹ “Магавагга” (палі Mahāvagga, “Великий розділ”) – третя книга “Кошика дисципліни” (Vinaya-piṭaka), що містить відомості щодо ранньої історії буддійської сангги.

²⁰ У виданні антології – помилка: “Махапарінірванасутта” (частину назви наведено на санскриті, а частину – на палі). Має бути “Магапарініббана-сутта”, адже оригінал написано мовою палі, а не санскритом. На санскриті назва сутри теж звучала б інакше: “Магапарінірвана-суттра” (санскр. Mahāparinirvāṇa-sūtra), але це була б уже назва зовсім іншої, магаянської, сутри, яку було створено значно пізніше (вважають, що її текст остаточно сформувався у 2-й пол. IV ст.) і яка має інший зміст (її китайська версія у виданні китайського канону має номер № 374 [Г]). Через те що назви обох сутр перекладаються однаково – “Сутра про велику парінірвану”, – їх часто плутають.

При переданні назви сутри за допомогою транскрипції слід просто враховувати, що *мага* (санскр. = палі = “великий”), [парі]нірвана (санскр.) = [парі]ніббана (палі), *суттра* (санскр.) = *сутта* (палі), і не змішувати санскрит з палі. Водночас у смисловому перекладі назви таке змішування не є помилкою, оскільки буддійські терміни всіх традицій (палійської, китайської, японської, тибетської тощо) прийнято при перекладі передавати саме санскритськими відповідниками (за винятком випадків, коли санскритського відповідника не існує або якщо термін набув нових відтінків значення, як-от, скажімо, у Китаї). Тож правильно буде “Сутра про велику парінірвану”. Палійськомовний варіант “Сутта про велику парініббану” теж є коректним, але більш спеціалізованим, будучи зорієнтованим лише на палійський контекст.

²¹ “Книга Джатак” (палі Jātaka; “Історії про [минулі] народження”) – десята книга Кхуддака-нікаї “Кошика сутт” (Sutta-piṭaka) палійського канону, у якій вміщено 547 оповідань про минулі життя Будди Шак’ямуні.

²² “Мілінда-паньга” (палі Milinda-pañha), або “Запитання Мілінди” (створений на межі нашої ери), – один із найвідоміших буддійських текстів на палі (хоча, очевидно, первинно був створений на санскриті чи пракриті), у бірманській версії Тріпітаки його теж, як і “Дгаммападу” та “Суттаніпату”, включають до розділу Кхуддака-нікаї “Кошика сутт” палійського канону [Buswell, Lopez 2014, 542]. Часом його порівнюють із діалогами Платона, адже виклад у ньому побудовано у формі діалогу між греко-бактрійським царем Менандром (Міліндою) та буддійським мудрецем Нагасеною (Nāgasena) на доктринально важливі філософсько-релігійні теми.

²³ Ця спроба порівняння віршів “Дгаммапади” в перекладах Ріттера та Топорова є не першою: С. М. Грицай у своїй статті зіставляє вірші № 15 та № 16 з першого розділу “Пари” (Yamaka-vaggo) [Грицай 2017, 58]. Деякі критичні міркування щодо перекладу “Дгаммапади” Топорова з відсилкою, зокрема, до перекладу Ріттера див.: [Перконос, Дегодок 2018, 135–136].

²⁴ В “Енциклопедичному словнику Гранат” у статті “Мюллер, Макс” Ріттер згадує поміж здійснених ним перекладів, зокрема, і “Дгаммападу” [Ріттер 1914, стовп. 500–502]. Тож дуже ймовірно, що Ріттер був добре ознайомлений із цим перекладом ще з часів навчання в Берліні. Його та Макса Мюллера як вчених не могло не зближувати й те, що Макс Мюллер теж перекладав “Рігведу”, з перекладу і дослідження якої починав свій шлях в індології і сам Ріттер.

²⁵ Тут вочевидь одрук, адже за смислом мало б бути “та”.

²⁶ Докладніше про зміст поняття страждання-*дохкха*, його причину та підходи до його подолання, запропоновані в буддійській традиції, див.: [Стрелкова 2022]; а також у більш загальному контексті: [Стрелкова 2020].

²⁷ У цьому сенсі слід розуміти й негативне ставлення буддизму до речей, на наш погляд, цілком позитивних, як-от у віршах “Дгаммапади” № 210 та № 211:

²¹⁰ Не з’єднуйся ніколи з тим, що любиш,
Не з’єднуйся і з тим, чого не любиш,
Бо тяжко, коли любого не бачиш,
Так само, як дивитись на нелюбе.

²¹¹ Тому не слід любити анічого,
Бо тяжко нам втрачати те, що любе,
Оті є справді вільні, хто не має
Нічого, що їм любе чи нелюбе [Голоси... 1982, 254].

²⁸ Текст примітки до вірша № 191, який свідчить, що Топоров намагався сумістити, так би мовити, “подружити” варіанти перекладу “зло” і “страждання”, але, зрештою, все одно

повернувся до перекладу “страждання” (наведено зі скороченнями, підкреслено мною): “Более развёрнуто четыре благородные истины сводятся к следующему: 1) в мире есть зло, страдания, и они не случайны...; 2) поскольку всё в этом мире причинно обусловлено, зло и страдания имеют своё происхождение: они зависят от рождения, которое в свою очередь определяется привязанностями; 3) если устранить причину, то зло и страдания прекратятся; 4) к прекращению зла и страданий ведёт благородный восьмеричный путь... Каждое из этих восьми звеньев препятствует возникновению условий, вызывающих страдание; уничтожает невежество и привязанности, успокаивает и приближает к просветлению. Когда цепь рождений обрывается, страдания прекращаются и начинается нирвана. Третья и четвёртая благородные истины показывают гуманистическую направленность учения Будды, его конкретный характер, отрицание фаталистического взгляда на страдание в этом мире” [Дхаммапада 1960, 148].

²⁹ Наприкінці XIX ст. існувала російська версія “Дгаммапади” (Н. Герасимов, 1898), однак це був переклад з англійського перекладу М. Мюллера, а не з мови оригіналу [Дхаммапада 1960, 54].

ЛІТЕРАТУРА

Антологія літератур Сходу. Харків, 1961.

Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Перекл. із санскриту, упорядкування П. Ріттера; передм. І. Серебрякова. Київ, 1982.

Грицай С. М. Павло Григорович Ріттер – фундатор української національної індології. Біобібліографічний покажчик творчої спадщини вченого та літератури про нього // **Рідний край**, 2010, № 2.

Грицай С. М. П. Г. Ріттер і українська школа індології (до 145-ліття з дня народження) // **Індія: давнина і сучасність: збірник наукових праць.** Вип. II. Київ, 2017.

Дхаммапада. Москва, 1960.

Завгородній Ю. Ю. Рецепція індійської філософії в Україні. Лінія Вед (1840–1930-ті рр.). Київ, 2013.

Зарубіжна література: Матеріали до вивчення літератур зарубіжного Сходу: Хрестоматія. Київ, 2006.

Овсянко-Куликовський Д. Н. Отзыв о сочинении П. Г. Риттера: “Разбор гимнов Риг-Веды, посвященных богу Вишну” // **Записки Императорского Харьковского университета.** Кн. 2, ч. неофиц. 1893.

Перконос В. І., Дегодюк Е. Г. Аксиоми Будди (передвістя перекладу та переспіву “Дхаммапади” українською мовою) // **Індологія в Україні (Всеукраїнські конференції індологів: тези, доповіді, промови, статті): збірник наукових праць.** Київ, 2018.

Риттер П. Что такое санскрит? (Пробная лекция) // **Записки императорского Харьковского университета.** Кн. 2, ч. неофиц. 1900.

Риттер П. **Краткий курс санскритской грамматики.** Харьков, 1904.

Риттер П. Буддизм // **Энциклопедический словарь Гранат.** 7-е изд. Т. 7. Москва, 1911а.

Риттер П. Санскрит. Издание общества взаимопомощи студентов-филологов Харьковского университета. Харьков, 1911б.

Риттер П. Дхаммапада // **Энциклопедический словарь Гранат.** 7-е изд. Т. 19. Москва, 1913а.

Риттер П. Дхарма // **Энциклопедический словарь Гранат.** 7-е изд. Т. 19. Москва, 1913б.

Риттер П. Мюллер, Макс // **Энциклопедический словарь Гранат.** 7-е изд. Т. 29. Москва, 1914.

Риттер П. **Санскрит.** Харьков, 1916.

Стрелкова А. Ю. **Буддизм: філософія порожнечі.** 2-ге вид. Київ, 2020.

Стрелкова А. Ю. Поняття “страждання” в буддизмі: онтологічна проблематика // **Sententiae.** № 41, вип. 1. 2022. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent41.01.055>

Buddhadata Mahathera A. P. **Concise Pali-English Dictionary.** Delhi, 1997.

Buswell R. E., Lopez D. S. **The Princeton dictionary of Buddhism.** Princeton and Oxford, 2014.

Friedlander P. G. Dhammapada Traditions and Translations // **Journal of Religious History.** Vol. 33, No. 2. 2009.

Harris E. J. Manipulating Meaning: Daniel John Gogerly’s Nineteenth Century Translations of the Theravāda Texts // **Buddhist Studies Review**. Vol. 27, No. 2. 2010. DOI: <https://doi.org/10.1558/bsrv.v27i2.177>

Norman K. R. On Translating the Dhammapada // **Buddhist Studies Review**. Vol. 6, No. 2. 1989.

Rhys Davids T. W., Stede W. **The Pali Text Society’s Pali-English Dictionary**. London, 1952.

Taishō shinshū daizōkyō 大正新脩大藏經 // **The SAT Daizōkyō Text Database**. URL: <http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/> (дата звернення: 30.09.2022).

The Dhammapada. A Collection of Verses: Being One of the Canonical Books of the Buddhists translated from Pāli by F. Max Müller // **The Sacred Books of the East translated by Various Oriental Scholars and edited by F. Max Müller**. Vol. X, Part I. Oxford, 1881.

Webb R. The Dhammapada – East and West // **Buddhist Studies Review**. Vol. 6, No. 2. 1989.

REFERENCES

Antolohiya literatur Skhodu (1961), Vydavnytstvo Kharkivs’koho universytetu, Kharkiv. (In Ukrainian).

Holosy Starodavn’oyi Indiyi: Antolohiya davn’oindiy’skoyi literatury (1982), Translated and arranged by P. Ritter, preface by I. Serebryakov, Dnipro, Kyiv. (In Ukrainian).

Hrytsay S. M. (2010), “Pavlo Hryhorovych Ritter – fundator ukrayins’koyi natsional’noyi indolohiyi. Biobibliografichnyy pokazhchik tvorchoyi spadshchyny vchenoho ta literatury pro n’oho”, *Ridnyy kray*, No. 2, pp. 236–247. (In Ukrainian).

Hrytsay S. M. (2017), “P. H. Ritter i ukrayins’ka shkola indolohiyi (do 145-littya z dnya narodzhennya)”, in *Indiya: davnyna i suchasnist’*, Issue II, DU “Instytut vsesvitn’oyi istoriyi NAN Ukrayiny”, Vseukrayins’ka asotsiatsiya indolohiv, Kyiv, pp. 47–72. (In Ukrainian).

Dkhammapada (1960), Izdatel’stvo Vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).

Zavorodniy Yu. Yu. (2013), *Retseptsiya indiy’skoyi filosofiyi v Ukrayini. Liniya Ved (1840–1930-ti rr.)*, Instytut filosofiyi im. H. S. Skovorody NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).

Zarubizhna literatura: Materialy do vyvchennya literatur zarubizhnoho Skhodu: Khrestomatiya (2006), Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr “Kyyivs’kyy universytet”, Kyiv. (In Ukrainian).

Ovsyanniko-Kulikovskiy D. (1893), “Otzvy o sochinenii P. G. Rittera ‘Razbor gimnov ‘Rigvedy’, posvyashchennykh bogu Vishnu’”, *Zapiski Khar’kovskogo universiteta*, Book 2, Kharkiv State University Publishing House, Kharkiv, pp. 36–37. (In Russian).

Perkonos V. I. and Dehodyuk E. H. (2018), “Aksiomy Buddy (peredvistya perekladu ta perspivu ‘Dkhammapady’ ukrayins’koyu movoyu)”, in *Indolohiya v Ukrayini (Vseukrayins’ki konferentsiyi indolohiv: tezy, dopovidi, promovy, statti): zbirnyk naukovykh prats’*, DU “Instytut vsesvitn’oyi istoriyi NAN Ukrayiny”, Vseukrayins’ka asotsiatsiya indolohiv, Kyiv, pp. 134–136. (In Ukrainian).

Ritter P. (1900), “Chto takoye sanskrit? (Probnaya lektsiya)”, *Zapiski imp. Khar’kovskogo universiteta*, Book 2, pp. 1–12. (In Russian).

Ritter P. (1904), *Kratkiy kurs sanskritskoy grammatiki*, Kharkiv. (In Russian).

Ritter P. (1911a), “Buddizm”, in *Entsiklopedicheskiy slovar’ Granat*, 7th ed., Vol. 7, Moscow, col. 60–73. (In Russian).

Ritter P. (1911b), *Sanskrit. Izdaniye obshchestva vzaimopomoshchi studentov-filologov Khar’kovskogo universiteta*. Tipo-litografiya S. Ivanchenko, Kharkiv. (In Russian).

Ritter P. (1913a), “Dkhammapada”, in *Entsiklopedicheskiy slovar’ Granat*, 7th ed., Vol. 19, Moscow, col. 260–261. (In Russian).

Ritter P. (1913b), “Dkharma”, in *Entsiklopedicheskiy slovar’ Granat*, 7th ed., Vol. 19, Moscow, col. 261. (In Russian).

Ritter P. (1914), “Müller, Max”, in *Entsiklopedicheskiy slovar’ Granat*, 7th ed., Vol. 29, Moscow, col. 500–502. (In Russian).

Ritter P. (1916), *Sanskrit*, Tipo-litografiya S. Ivanchenko, Kharkiv. (In Russian).

Strelkova A. Yu. (2020), *Buddyzm: filosofiya porozhnechi*, 2nd ed., Vydavnychyy dim “Kyievo-Mohylyans’ka akademiya”, Kyiv. (In Ukrainian).

Strelkova A. Yu. (2022), “Ponyattya ‘strazhdannya’ v buddyzmi: ontolohichna problema-tyka”, *Sententiae*, No. 41, Issue 1, pp. 55–75. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.31649/sent41.01.055>

Buddhadatta Mahathera A. P. (1997), *Concise Pali-English Dictionary*, Motilal Banarsidass Publishers Private, Delhi.

Buswell R. E. and Lopez D. S. (2014), *The Princeton dictionary of Buddhism*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.

Friedlander P. G. (2009), “Dhammapada Traditions and Translations”, *Journal of Religious History*, Vol. 33, No. 2, pp. 215–234.

Harris E. J. (2010), “Manipulating Meaning: Daniel John Gogerly’s Nineteenth Century Translations of the Theravāda Texts”, *Buddhist Studies Review*, Vol. 27, No. 2, pp. 177–195. DOI: <https://doi.org/10.1558/bsrv.v27i2.177>

Norman K. R. (1989), “On Translating the Dhammapada”, *Buddhist Studies Review*, Vol. 6, No. 2, pp. 153–165.

Rhys Davids T. W. and Stede W. (1952), *The Pali Text Society’s Pali-English Dictionary*, The Pali Text Society, London.

“Taishō shinshū daizōkyō”, in *The SAT Daizōkyō Text Database*, available at: <http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT/> (accessed September 30, 2022).

“The Dhammapada. A Collection of Verses: Being One of the Canonical Books of the Buddhists translated from Pāli by F. Max Müller” (1881), in *The Sacred Books of the East translated by Various Oriental Scholars and edited by F. Max Müller*, Vol. X, Part I, Clarendon Press, Oxford, pp. 1–99.

Webb R. (1989), “The Dhammapada – East and West”, *Buddhist Studies Review*, Vol. 6, No. 2, pp. 166–175.

А. Ю. Стрелкова

“Дгаммапада” в перекладі Павла Ріттера

“Дгаммапада” (близько III ст. до н. е.) є одним із найвідоміших текстів палійського буддизму та буддизму загалом. Західними мовами її почали перекладати із середини XIX ст.: Д. Годжерлі (1840), В. Фаусбель (1855), М. Мюллер (1870). Упродовж майже двохсотлітньої історії перекладання цієї пам’ятки було зроблено понад пів сотні її перекладів англійською мовою (існують переклади більш як тридцятьма мовами світу), які своєю чергою вже стали об’єктом спеціального дослідження в сучасній буддології. Завданням цієї статті є доповнити вивчення світової історії перекладання “Дгаммапади” сторінкою, присвяченою першому українському перекладу “Дгаммапади”, здійсненому відомим українським ученим, одним із засновників української індології П. Ріттером (1872–1939), який переклав 44 з її 423 віршів.

Зіставлено першу, найбільш ранню публікацію Ріттером трьох віршів “Дгаммапади” (№ 14, № 60 та № 173) в його статті “Дгаммапада” в “Енциклопедичному словнику Гранат” (1913) російською мовою з їхньою українською версією в книзі “Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури” (1982). Особливу увагу приділено віршу № 173, український і російський смислові переклади якого не збігаються. Здійснено також порівняльний аналіз блоку з п’ятьох віршів (№ 188–192) в перекладі Ріттера з перекладами М. Мюллера, В. Топорова та їхнім палійським оригіналом. Цей уривок, побудований навколо терміна *дуккха* (“страждання”), свідчить про необхідність розуміння філософської проблематики буддизму для правильного перекладу будь-яких текстів буддизму, навіть якщо вони не є систематичними доктринальними трактатами.

“Дгаммапада” є найбільшим за обсягом буддійським текстом серед перекладених Ріттером (ним перекладено уривки із шести текстів на палі – переважно із Сутта-пітаки, один текст із Віная-пітаки, лише трактати Абгідгамма-пітаки в антології не представлені). Слід зауважити, що за часом створення переклад Ріттера (перші вірші надруковано вже в 1913 р.) значно випереджав перший переклад “Дгаммапади” російською мовою В. Топорова (1960) і міг би бути виданий задовго до його появи, якби Ріттер не став жертвою радянського терору.

Ключові слова: буддизм, “Дгаммапада”, *дуккха*, переклади “Дгаммапади”, П. Г. Ріттер, українська буддологія, українська індологія

Стаття надійшла до редакції 21.10.2022